

Иван Карагъзов

ФОРМИРАНЕ НА САМООЦЕНКАТА В ЮНОШЕСКАТА ВЪЗРАСТ

Представата за самия себе си се формира и изгражда в процеса на индивидуалното развитие и началото на този процес може да се отнесе към 3 - 4 - годишна възраст. Оттогава нататък развитието на индивидуалния Аз-образ преминава през няколко етапа, които оформят представата на детето за своя физически, емоционален, интелектуален, морален, социален и т.н. имидж. Изброените страни на самооценката формират нейните парциални аспекти, а глобалната самооценка отразява цялостната представа за най-съществените качества на личността.

Докато в детската и началото на юношеската възраст самооценката най-често се определя от външни стимули, предизвикани от идентификацията на индивида с други лица, подражанието, идеализацията, персонификацията и др., то в по-късните етапи на юношеството Аз-образът отразява съзнателно регистрираните и усвоените личностни качества и свойства. В този смисъл самооценката престава да играе функцията само на пасивно отражение на психологически дадености, а се превръща в действително оценъчна функция с характерните за нея точност, стабилност, критичност и т.н.

В психологията проблемът на индивидуалната самооценка, както и на способността на индивида да изгражда оценъчни схеми и съждения е предмет на разгърнатата психологическа концепция, известна като "Аз-концепция". В съвременната наука тази парадигма отразява най-общо съвкупността от всички "представи на индивида за себе си" (5). В нея се съдържат и основните аспекти на структурата на самосъзнанието, диференцирани в съдържателен план. Описателните страни на Аз-концепцията определят като цяло чертите на Аз-образа на индивида, а реалното или идеалното оценяване на самия себе си представлява самооценката на личността. Приемането (неприемането) на Аз-а е сложна

съвкупност от общи, често противоречиви социални автооценки. Свързаните с реалния образ на индивида реакции и техните промени при неговата екстраполация в сферата на реалния Аз-образ разкриват особеностите на поведенските аспекти на концепцията. В своята съвкупност посочените страни на Аз-концепцията не само определят структурата и съдържателните елементи на самосъзнанието, но и индивидуалните и социалните аспекти на битието на отделната личност.

Аз-образът заема централно място в системата на оценки и самооценки, като наред със социалните установки, морално-етичните ценности и интересите регулира поведението и жизненедейността на индивида. Ето защо познаването на особеностите и количествено-качествените параметри на самооценката, етапите на нейното формиране и значението ѝ за индивидуалното развитие има съществено значение за възпитателния процес, осъществяван в училище. От тази гледна точка изучаването на самооценката и процесът на нейното изграждане може да изиграе положителна роля при социализацията на подрастващите. Навярно поради това в последните години идеите за формирането и особеностите на самооценката са едни "от най-популярните в психологията на личността" (3). Този интерес отчита ролята, която играе самооценката в развитието на самосъзнанието и съобразяването на възпитателното въздействие с нейните възрастови, полови, социокултурни и други особености. Познаването на проблемите във формирането на Аз-образа и самосъзнанието при подрастващите с девиации в поведението и начинът на живот би могло, от своя страна, да насочи превъзпитателното въздействие към промяна на личностните ценности ориентации, към изграждането на социалнопозитивни нагласи и оценки. Част от тези проблеми са вече разглеждани в някои от нашите публикации, но отчитайки необходимостта от синтезирано и обобщено отразяване на проблемите около формирането на самооценката в юношеската възраст, в настоящото изследване ние ще отразим по-важните и с предимно педагогическа ориентация въпроси на автооценката.

В няколко предишни публикации (1, 2) ние насочихме вниманието си главно към различията във формирането на самооценката при подрастващи с отклоняващо се поведение и начин на живот. Бяха изучени и открити редица количествено-качествени особености на самооценките при ученици от ТВУ и общообразователното училище. Получените данни ние използвахме и в настоящото изследване, но променихме неговите цели и задачи.

1. Същност, предмет, цел и задачи на изследването

Изследването на самооценката представлява част от по-широкото изучаване на проблемите на социализацията на подрастващите. Освен Аз-образът бяха изследвани някои постоянни личностни характеристики на юношите от 12 до 18 -годишна възраст, както и локализацията на социалния контрол, ценностните ориентации, интелектуалните характе-

ристики и др. Особено внимание е отделено на анализа на проблемите, свързани с възрастовите промени на самооценката и динамиката на този процес. Диференцирано са проучени някои фактори, определящи представата за себе си, като възраст, пол и социокултурни различия. Открити са количествените и качествените параметри на динамичните и постоянните структури на Аз-образа, както и значенията на реалната и идеалната самооценка.

Основната цел на изследването е да проследи процеса на формирането на самооценката в определен възрастов период и да спомогне за установяването на нормативни количествено-качествени параметри на този процес. За постигането на тази цел са решени следните задачи:

- подбор на методика за изследване на Аз-образа;
- подбор на лицата-обект на изследването;
- осъществяване на самото проучване;
- анализ и обобщение на получените резултати.

2. Обект на изследването

В съответствие с поставените задачи е извършен подбор на изследваните лица, които са диференцирани на четири основни групи. В първата са включени ученици от общообразователното училище. Тази извадка е най-многобройна — общо 1116 ученици на възраст от 12 до 18 години, обучаващи се от VI до XI клас. Изследването на самооценката е извършено по класове чрез фронтално тестиране (група "А").

Във втората група ("Б") са подрастващите с девиации в поведение, обучаващи се в ТВУ или пребиваващи в интернати и домове за деца и юноши. Тестирани са 640 юноши и девойки на възраст между 12 и 18 год.

Третата ("В") и четвъртата група ("Г") са съставени от редовни студенти по специалностите НУП и ПУП на ВТУ "Св.св.Кирил и Методий" и задочни студенти-учители по същите специалности. В състава на група "В" влизат 180 студенти, а в група "Г" — 240 учители.

3. Методи на изследването

За изследване на посочените групи е използвана стандартизирана методика за самооценка във вариант на И.Паспаланов (4), която е адаптирана за нашите условия. Методиката представлява програмирано интервю по фиксирани 24 личностни качества, представени в три степени (вж. табл.5). Използвани са варианти за изследване на реалната ("Какъв съм аз?") и идеалната самооценка ("Какъв искам да бъда?"). Опитното лице само избира степента в която притежава или желае да притежава дадено качество и я означава с един символ ("X"). Обработката на получените индивидуални резултати е опростена в значителна степен и изиска: 1) оценка на всяко изследвано качество по трибална скала (1, 2, 3);

2) средна индивидуална самооценка, получена по формулата, $X = \frac{\sum x}{n}$, където \bar{X} е средната индивидуална самооценка, x — количествената оценка за всяко качество, а n — броят на качествата (в случая 24).

Резултатите са обработвани по възрастови групи, при което първичният им анализ изисква открояването на: 1) средна групова оценка за количествената характеристика на всяко качество; 2) средна групова оценка в балове по цялата скала (по посочената формула); 3) средноквадратични отклонения във всяка група; 4) статистически различия между групите (t — критерий); 5) корелационни зависимости между груповите резултати, откриването на които става чрез рангова корелация на данните.

Освен методиката на самооценка са използвани експериментални методики за оценка локализацията на контрола (адаптиран вариант на Дж.Ротер), методика за измерване на агресивността (по Бъс-Дюрки), методика за изследване на ценностни ориентации, личностен въпросник на Айзенк и клиничен Гийсен-тест. Резултатите, получени при използване на посочените методики, имат спомагателен характер за настоящото изследване и служат главно за допълване и сравнителен анализ на данните по самооценката.

4. Анализ на резултатите

Анализът на получените резултати се усложнява в значителна степен поради сравнително големия брой на групите и подгрупите, диференцирани по полов и възрастов признак, както и във връзка с измерването на два вида самооценки — реална и идеална. Това налага определена система на изложението, в която ще субординираме анализа на масива от данни в посока от общото към частното.

4.1. Средна групова количествена оценка по реалната и идеалната скала

В количествен аспект данните по самооценката в различните групи изследвани не сочат значителни дисперсии. Средната количествена самооценка за цялата група "А" — $\bar{X} = 2,26$ показва, че аз-реалната самооценка на подрастващите във възрастовата популация от 12 до 18 год. е малко по-висока от средната степен. Както личи от табл.1, макар и несъществено, самооценката се променя от VI до XI клас, като отбелязва тенденция на количествено намаляване както при юношите, така и при девойките. Средната самооценка на всички юноши ($\bar{x} = 2,263$) надвишава средната самооценка на всички девойки ($\bar{X} = 2,233$). Тази тенденция също се проследява отчетливо в двете популации (М и Ж) за всички възрасти.

В самото начало на анализа можем да твърдим, че данните за количествената реална самооценка са репрезентативни и точно (при вероятност за грешка в границите на 0,05%) отразяват представите на изследваните за самите себе си. Очевидна е тенденцията на намаляване на количествената самооценка в реален план с нарастване на възрастта на

изследваните, а самооценката на юношите е по-висока от тази на девойките. В резултатите на учениците от VII и X клас се наблюдават някои отклонения от тенденцията, разкрита от изследването, което е свързано с редица качествени трансформации в съдържанието на избраните личностни черти и подреждането им в ранговия ред.

Табл. 1

Средни групови самооценки Аз-реално

Група	VI кл.	VII кл.	VIII кл.	IX кл.	X кл.	XI кл.	Студ.
Юноши	2,34	2,30	2,18	2,17	2,32	2,27	2,27
Девойки	2,26	2,27	2,29	2,16	2,22	2,20	2,19
Средно	2,30	2,285	2,235	2,165	2,27	2,235	2,23

Идеалната самооценка ("Какъв искам да бъда?") е една екстраполация на изследваните не толкова в някакво предполагаемо свое бъдеще, а преди всичко в сферата на приеманите за социалнозначими личностни черти и качества. От разговорите с учениците стана ясно, че предпочитаните от тях качества не означават непременно желание за тяхното притежание, а са приемани като престижни и значими за всеки човек. Това допълнение към представата за Аз-идеалната самооценка е необходимо за да се разбере по-точно нейната същност.

Аз-идеалната представа за себе си се фиксира в значително по-високи значения на самооценката отколкото при Аз-реалната автооценка. Средната стойност за цялата изследвана популация от учебници в общообразователното училище е 2,615, като за юношите е 2,63, а за девойките — 2,60. И тук се забелязва тенденция на незначително снижаване на самооценката с нарастването на възрастта на изследваните, но като цяло значенията при юношите и девойките не се различават съществено. Едновременно с това разликата между Аз-реално и Аз-идеално е много съществена ($P_t = 0,01$).

Както личи от табл.2 самооценките в групите "М" и "Ж" намаляват към VII-IX клас, а в VI и XI клас са най-високи. И тук се наблюдава качествено преструктуриране на съдържателната страна на самооценката, за което ще говорим по-долу.

Табл.2

Средни групови самооценки Аз-идеално

Групи	VI кл.	VII кл.	VIII кл.	IX кл.	X кл.	IX кл.	Студ.
Юноши	2,69	2,60	2,58	2,56	2,76	2,61	2,50
Девойки	2,53	2,50	2,70	2,68	2,60	2,58	2,58
Средно	2,61	2,55	2,64	2,62	2,68	2,595	2,54

4.2. Качествена групова оценка по реалната и идеалната скала

Качествената оценка на мястото, което заемат според избора на изследваните различните личностни черти, посочени в скалите Аз-реално и Аз-идеално, в настоящото изследване е осъществено чрез ранжирането на количествените оценки на всяка от тях. За да извършим тази оценка се нуждаем и от друг критерий, който да определя социалното значение на всяко качество. Поради това диференцирахме три групи качества, които имат съответно предимно личностно (даже его-) значение, които са общочовешки и които имат социалнопозитивно значение. Тази диференциация има твърде относителен характер, но на дадения етап на изследването не разполагаме с друга критериална система.

Както личи от табл.3, половите различия налагат своя отпечатък върху насочеността на избора на качества. В реалната самооценка юношите сочат на първо място или по-скоро на първите няколко места такива качества, които имат подчертано престижен характер. Най-високи значения получават модератори като "С чувство за хумор", "Упорит, настойчив", "Уверен в себе си", "Самостоятелен, вътрешно независим", "Критичен към нередностите" и т.н. Очевидно е, че повечето от юношите свързват мъжествеността или "мъжкото" поведение с притежанието на посочените личностни качества, които са его-ориентирани.

При девойките сред първите рангови номера са качества като "Критичен към нередностите", "С чувство на хумор", "Чувствителен", "С чувство за отговорност", "Упорит, настойчив" и т.н. От резултатите личи насочеността на девойките към избор на личностни качества с общочовешки и социалнопозитивен характер.

В група "Б" като цяло се дава предимство на реално притежавани качества като "Трудолюбив", "Уверен в себе си", "С чувство за хумор", "Физически здрав, силен", "Амбициозен, със стремеж към постижения" и др., а в идеалното Аз преобладават високите оценки за "Физически здрав, силен", "Амбициозен", "Трудолюбив", "Организиран", "Умен, интелигентен" и т.н. Най-ниски рангови номера получават качества "Търпим към слабостите на другите", "Самокритичен", "Емоционално уравновесен" и др., като тези оценки са валидни за реалната и идеалната самооценка.

При студентите (група "В") половите различия също диференцират мъжете и жените. В реалната самооценка при мъжете на първите рангови места се разполагат качества "Любознателен", "Чувствителен", "Самостоятелен, вътрешно независим", "Със склонност към поемане на риск", "Отзивчив към проблемите на другите" и др., а най-ниски оценки за качества получават "Толерантност към слабостите на другите", "Емоционална уравновесеност", "Организиран" и т.н. В така оформеният Аз-реален образ на студентите се наблюдава смесване на социалнозначими, общочовешки и престижни качества, което свидетелства за все още незавършен процес на просоциалното развитие на изследваните (II курс).

В идеалната самооценка на студентите приоритет получават качества "Самостоятелен, вътрешно независим", "Любознателен", "Емоционално уравновесен", "Физически здрав, силен", "С чувство за хумор",

"Със склонност към поемане на риск" и др., а ниските рангови номера са за качествата "Чувствителен", "Оптимист", "Критичен към нередностите" и др. И тук личи ориентацията към различни по своето социално значение личностни качества.

Табл.3

Групови рангови номера на избираните качества

Група "А" Качества	Аз-реално		Аз-идеално	
	юноши	девойки	юноши	девойки
1. Физически здрав, силен	10	15	1	7
2. Общителен, контактен	17	13	6	4
3. Амбициозен	11,5	9	7	2,5
4. Любознателен	12,5	14	18,5	20
5. Критичен към нередностите	5	2	16,5	13,5
6. Оптимист	8	10,5	15	16
7. Уверен в себе си	3,5	10,5	2	4
8. Отзивчив към проблемите на другите	15,5	8	18,5	18,5
9. Организиран	22,5	23	5	11
10. Честен, принципен	6,5	6	8,5	7
11. С чувство за хумор	1	2	4	7
12. Разсъдлив, благодарен	18	17	11,5	17
.....
18. Емоционално уравновесен	22,5	22	16,5	18,5
19. Умен, интелигентен	15,5	16	3	1,5
20. Способен да увлича хората	20,5	18	8,5	13,5
21. Самокритичен	19	19,5	22	21
22. Трудолобив	10	12	10	4
23. С чувство за отговорност	12,5	4	13,5	9,5
24. Упорит, настойчив	2	5	21	1,5

При студентките реалният Аз-образ е построен предимно от следните качества: "Чувствителен", "Критичен към нередностите", "Честност и принципност", "Трудолюбив", "Любознателен" и др., което подчертава определена насоченост към социалнопозитивни личностни качества. Почти същите качества формират и идеалната самооценка, което е свидетелство за значителна социална зрялост, характеризираща групата на студентките.

4.3. Възрастова динамика на самооценката

Посочените дотук данни отразяват общата самооценка за целите извадки от четирите основни популации, което не дава представа за динамиката на количественокачествените параметри на самооценката във възрастов аспект. Именно тези резултати обаче се оказват най-интересни и полезни за педагогическата практика. Ето защо ще се спрем на тях по-подробно.

Още в началото на изследването приехме за базови количествените данни за самооценката на учениците от VI клас в общообразователното училище. Това ни позволява да проследим възрастовата динамика на качествените промени в самооценката на подрастващите до XI клас.

Количествената оценка за реалните и идеалните личностни качества на шестокласниците е съответно 2,34 и 2,69, което свидетелства за значителни различия между двете самооценки ($P = 0,01$). Очевидно е, че тези резултати сочат една тенденция на значително по-високи самооценки в идеалния Аз-образ, която се запазва и в другите класове. Това е положителна тенденция, доколкото тя отразява желание за притежаване в по-висока степен на редица важни личностни качества. Както сочат качествените анализи, много от престижните и привлекателните за учениците от тази възрастова група качества получават в идеалната самооценка по-високи стойности и заемат първите рангови номера. Част от изследваните качества запазват стабилни позиции, а други, по-малко престижни според изследваните, се изместват към края на ранговата таблица. Точно това движение на качествата отразява тяхната динамика на прехода от реалната самооценка към идеалната и към самооценката в по-горните класове. Именно тази динамика ще разгледаме, изхождайки от данните, поместени в табл.4 и 5.

Макар че в табл.4 не са нанесени резултатите от всичките 24 качества (айтеми), още от пръв поглед личи една особеност на реалната самооценка. При някои качества от VI към X клас нараства, при други намалява ранговият ред, а за част от айтемите ранговите номера се запазват приблизително на едно равнище. Пример за нарастваща тенденция на ранговото равнище е оценката на качеството "Физически здрав, силен", което от 7-8 място при юношите и 10 място при девойките в шести клас, постепенно се премества съответно на 15 и 19 място за десетокласниците и сред учениците от XI клас заема рангови номера след 20. Това показва, че с нарастването на възрастта се увеличава и тревогата за физическото здраве и телесно състояние. Сравнението на тези резултати с резултатите от анализа на идеалната самооценка (табл.5) показва, че физическото здраве и телесното състояние са обект на голямо внимание,

Табл. 4

Възрастова динамика на Аз-реалната самооценка (ранжирана)¹

Групи	VI кл.		VII кл.		IX кл.		X кл.	
	"М"	"Ж"	"М"	"Ж"	"М"	"Ж"	"М"	"Ж"
Качества								
Физически здрав, силен	7,5	10	17	15,5	15	21	15	19
Общителен	16	15	19,5	5	6	10	20	7
Амбициозен	14	9	12,5	2	20	18	10	11
Любознателен	10	20	19,5	20	13	15	12,5	14,5
Критичен към нередностите	4	12	10	7	9,5	2,5	2	1
Оптимист	11,5	12	5	8,5	4	5	17	12
Уверен в себе си	3	1	1	6	1	13,5	4	13
Отзивчив	21	8	11	17	9,5	4	12,5	6
Организиран	13	23	15,5	22	22	23	21	23
Честен, принц.	6	2	12,5	10,5	17	8	5	9,5
С чувство за хумор	2	5,5	3,5	4	2	1	6	3
Разсъдл., благор.	15	12	15,5	21	9,5	16	22	14,5
Хубав, привл.	19	18	18	14	18	22	24	21
Самостоятелен	11,5	21,5	9	3	7	11,5	8	8
Чувствителен	19	17	24	10,5	16	2,5	16	2
Със склоност към риск	19	21,5	7	18,5	5	19	7	16
Търпим към слаб. на другите	22	19	23	24	24	24	19,5	24
Емоц. уравнов.	17	16	21	18,5	13	20	23	22
Умен, интелигент.	9	7	8	12	19	13,5	14	20
Способен да увл. хората	23	14	14	23	21	17	19,5	18
Самокритичен	5	3	22	15,5	23	9	3	9,5

¹ За икономия на място някои от айтемите са съкратени.

което извежда неговата оценка сред първите рангови номера в цялата таблица. Отчетливи примери за подобна, нарастваща тенденция на ранговите оценки са качествата "Умен, интелигентен", "Уверен в себе си" и др. Очевидно е, че с възрастта нараства самокритичността на юношите и девойките, от което следва и снижаването на оценките, давани за степента на притежание на определени, предимно социално значими качества.

Обратната на посочената тенденция се наблюдава при оценката на качествата като "Отзивчив към проблемите на другите", "Критичен към нередностите и несправедливостта", "Самостоятелен, вътрешно независим" и други. Нарастването на оценката по тези качества свидетелства не само за вниманието на подрастващите към тях, но и за тяхното нарастващо присъствие в поведението и миросгледа на учениците от IX-XI клас. Ясно е, че айтемите, които определят тенденция на намаляване на ранговите номера при своята оценка, имат нарастващо значение за социализацията на значителна част от учениците в горните класове.

Някои от айтемите получават оценки, които запазват ранговите им места без значителни промени. Такава е тенденцията при качествата "Съчувство за хумор", "Оптимист, с вяра в добрия изход на нещата", "Амбициозен, със стремеж към постижения" и др. Посочените качества нямат съществено социално значение и са с предимно престижен характер. Фактът, че те заемат предимно средата на ранговата таблица съвсем не означава, че те се приемат еднозначно от всички изследвани. В много от случаите изследваните са ориентирани към престижни личностни качества и това са около 35-40% от всички ученици. Останалите изследвани имат подчертана насоченост към социалнозначими качества и среднотатистическите данни им отреждат средните рангови номера. Само обстоятелството, че те заемат относително постоянни позиции във възрастов аспект е достатъчно обаче, за да могат те да заемат съществено място в личностната характеристика на подрастващите.

От таблицата личат и други тенденции в развитието на отношението на изследваните към своите качества. В някои случаи нараства значението на отделни качества, а след няколко възрастови етапа се наблюдава забележимо спадане на оценките ("Уверен в себе си", "Самостоятелен"). Забелязва се и обратното движение на ранговите номера, например при качествата "Честен, принципен", "Самокритичен" и т.н. Този тип динамика има изразен възрастов характер. Динамика сочат и редица различия в самооценките, произтичащи от половата принадлежност на изследваните лица.

Без да смятаме, че анализът на динамичните явления в сферата на реалната самооценка е изчерпан можем да обобщим, че стабилитетът на оценките и тяхната лабилност се определят от няколко фактора. Това са възрастовите и половите особености на изследваните, социалното и възрастово зависимото значение на личностните качества и способността на учащите се да се самооценяват в зависимост от социалните норми и изисквания. От изброените фактори най-голямо значение придаваме на последния, доколкото той разкрива насоката на процеса на социализация при подрастващите и формирането на тяхната самооценка.

Табл.5

Възрастова динамика на ранжираната Аз-идеална самооценка

Групи Качества	VI кл.		VII кл.		IX кл.		X кл.	
	"М"	"Ж"	"М"	"Ж"	"М"	"Ж"	"М"	"Ж"
1. Физически здрав, силен	1	9	1,5	9,5	5,5	20	1	4
2. Общителен	16	14	13	7	3	14	10	2,5
3. Амбициозен	7,5	7	4	11,5	13	17	3,5	10
4. Любознателен	19	20,5	18	18	18	22	7	17
5. Критичен	13,5	15,5	17	16	14,5	18	23	14
6. Оптимист	15	11,5	19	19	21	10	9	18
7. Уверен в себе си	2	2	3	1	4	11,5	3,5	2,5
8. Отзивчив	13,5	19	20	20	19,5	15	13	16
9. Организиран	3	17	10,5	2	10	13	15	16
10. Честен, принцип.	6	2	9	9,5	17	8,5	13	13
11. С чувство за хум.	10,5	4	1,5	5,5	5,5	5	16,5	11,5
12. Разсъдл., благор.	4	11,5	5	11,5	16	16	18	8,5
13. Хубав, привл.	10,5	7	14	15	8	11,5	20,5	7
14. Самостоятелен	21	18	19	13	11,5	2,5	8	5,5
15. Чувствителен	24	24	24	24	24	24	24	24
16. Склонен към риск	20	22	15	22	11,5	21	20,5	22
17. Търпим към слаб. на другите	22,5	23	22	23	22	23	22	23
18. Емоц. урав.	18	11,5	21	17	8	8,5	13	19
19. Умен, интелиг.	12	15,5	8	5,5	2	1	2	1
20. Способен да увл. хората	18	11,5	7	14	14,5	2,5	11	15
21. Самокритичен	22,5	20,5	23	21	23	19	19	21
22. Трудолюбив	7,5	2	10,5	4	8	6	6	8,5
23. С чувство за отг.	9	7	16	8	19,5	7	16,5	11,5
24. Упорит, наст.	5	5	6	3	1	4	5	5,5

Резултатите от таблицата показват значително увеличение на количествените стойности на самооценките по идеалните качества в сравнение с реалните ($P=0,01$). В динамиката на оценките се наблюдават същите тенденции, които отбелязахме и при Аз-реалната самооценка. Тук обаче личат и някои различия, особено когато се сравняват двата типа самооценки. Преди всичко е ясно, че екстраполагцията в бъдещето често е твърде слабо корелирана с реалните самооценки. Едновременно с това Аз-идеалните резултати отразяват по-свободно възгледите на изследваните за типа личност, която е приемлива за тях. Поради това в анализа на данните ще се насочим главно към разкриване на тяхната връзка със социалнозначимите личностни характеристики, корелиращи със социалните норми и изисквания.

На едно от първите рангови места сред изследваните качества в идеалната самооценка е качеството "Уверен в себе си". Очевидно става дума за оценка на една потенциална увереност в собствените сили и възможности, в собствената правота и значение. Това качество заема средните рангови номера с резултатите на студентите и учителите, изследвани от нас. То обаче заема едва 13-то място в идеалната самооценка на юношите и девойките от ТВУ. В този случай е налице съмнение в своето "Аз" и собствените способности, неувереност във възможностите за социално признание и успех. В това може би се крие една от причините за отклоненията в поведението и начинът на живот на подрастващите от тази група. При студентите и учителите вероятно причината за сравнително ниските оценки по това качество се крие в проблемите, свързани със социалното положение на изследваните.

Сред най-високо оценяваните айтеми е този, който обозначава качеството "Физически здрав, силен". Докато в реалната самооценка физическото състояние предизвиква загриженост от съмненията относно неговата висота, то в идеалната самооценка на учениците от масовото училище това желано качество е на първо рангово място. При девойките от група "А" същото качество заема 7-мо място, а при учителите и студентите е сред първите 5 качества в таблицата. Както следва да се очаква, физическото здраве и сила са предмет на особено голямо внимание и представляват социалнозначими качества с първостепенно значение. Учениците от ТВУ също ранжират този айтем на първо място.

На трето място в ранговия ред на идеалната самооценка е качеството "Умен, интелигентен" (група "А"). Очевидно е, че в идеалния Аз-образ все по-отчетливо се забелязва тенденция на усилване на позициите, които заемат социалнопозитивните качества. И тук се запазват някои полови различия. При девойките например, качеството "Умен, интелигентен" е на първо място заедно с "Упорит, настойчив".

Следващите няколко рангови номера са заети от качества, като "С чувство за хумор", "Организиран", "Трудолюбив", "Общителен, контактен" и др. Става ясно, че в процеса са своето социално развитие учениците съществено променят представата си за "идеалната" личност и включват в нейното съдържание все повече социалнопозитивни качества.

Идеалните самооценки на девиантните подрастващи, както отбелязахме, не се различават от реалните в количествено отношение. Оказа се, че същото важи и за качествените особености на самооценката. Юношите, а в по-малка степен и девойките не желаят да се променят и сочат като идеални почти същите личностни характеристики, както и при оценката на Аз-реално. При девойките на първите рангови места са качествата "Амбициозен", "Организиран", "Упорит, настойчив", "Общителен, контактен" и т.н., а при юношите — "Амбициозен", "Упорит, настойчив", "Умен, интелигентен", "Трудолобив" и др.

Последните места в ранговата таблица при девиантните изследвания са заети от такива качества, като "Търпим към слабостите на другите", "Със склонност към поемане на риск", "С чувство за отговорност" и т.н. Очевидно е, че важни и значими социални качества не се приемат от тези подрастващи като идеални и необходими на една съвременна личност.

Проведеното изследване на самооценката позволява да се посочат редица важни психо-социални качества на подрастващите и това може да даде тласък на възпитателната работа с тях. Формирането на самооценката е "стихийен" процес, но в него са отразени социалните норми и предпочитания. Тук важен е въпросът как подрастващите приемат нормите и доколко се ръководят от тях. Изучаването на перспективите, на тяхното развитие, отразени в резултатите на студентите и учителите свидетелства за един закономерен процес на правилно възприемане на социалнопозитивните особености и качества на личността.

В резултат от изследването са установени стабилните и динамичните качества, влизащи в структурата на Аз-образа. Като цяло за всички изследвани те се оказват приблизително едни и същи. Обикновено запазват ранговете си места, при това на приблизително едно и също равнище, качествата амбициозен, любознателен, критичен към нередностите, самостоятелен и др. Очевидно това са качества, които са присъщи на голяма част от изследваните, т.е. черти на личността в нейното съвременно приемане. Наред с това качествата разсъдлив, уверен в себе си, отзивчив към другите, чувствителен и т.н. в значителна степен променят ранговете си места. Именно динамиката на тази промяна характеризира и динамиката на формирането на самооценката.

Същите динамични характеристики се наблюдават и във формирането на Аз-идеалната самооценка. Тук стабилитет се наблюдава при избора на стимули като уверен в себе си, организиран, честен и принципен, общителен и др. Тук може да се каже, че динамиката във формирането на идеалната оценка, видяна като значителни промени в избора на качествата оптимист, отзивчив към другите, хубав, разсъдлив и т.н. също има определено значение за изграждане на Аз-образа. Най-значима е обаче динамиката в отношенията между двете скали (Аз-реално и Аз-идеално). Именно тук проличават най-добре динамичните и стабилните качества, влизащи в състава на самооценката. Разбира се, едва ли може да се каже еднозначно, че стабилитетът или динамиката на самооценката са положителни (респ.отрицателни) характеристики на изследваните лица.

Вече отбелязахме, че стабилността на самооценката в определени случаи (особено при сравнение на реалната и идеалната самооценка), както е при девиантните, свидетелства за неблагоприятно развитие на самата личност. Обратно, високата динамика на самооценката, наблюдавана особено в помалките възрастови групи, е индикатор на висока конфликтност на мотивите или на когнитивна недиференцираност на самоосмислянето на личността. Очевидно динамиката и стабилният характер на самооценката са важни показатели за състоянието на оценъчната система на подрастващите в осъзнаването на самия себе си. Устойчивостта на самооценката е всъщност динамично равновесие между системите за оценка и самооценка и от нея зависи степента на адекватността на този конструкт.

Резултатите от изследването, приведени тук, демонстрират значението на няколко фактора за формирането на личностната самооценка при подрастващите. До определена възраст (11-12) определено значение за съдържанието на самооценката има типът локализация на контрола и предимно екстерналния контрол в семейството. След тази възраст нараства значението на половите различия за правилното автооценяване, а след това се забелязва тенденция на намаляване значението на външния контрол и нарастването на неговото интернално значение в оценъчния процес. Наред с изграждането на цялостна система за оценка на света, това са основните три фактора, които обуславят изграждането на Аз-образа.

ЛИТЕРАТУРА

1. **Гарагъзов, И.** Промени в самооценката при социалнопсихични деформации у подрастващите. Психология, № 6, 1987.
2. **Карагъзов, И.** Промени в самооценката на девиантни лица. Народна просвета, №6, 1989.
3. **Липкина, А.И.** Самооценка школьника, М., 1976.
4. **Паспаланов, И.** Профили на Аз-образа при деца с висока интелигентност от България, Англия и САЩ. Социологически проблеми, № 4, 1984.
5. **Соколова, Е.Т.** Самосъзнание и самооценка при аномалиях личности. М., 1989.